

bilimlaridan foydalanishi zarur».

Auditorlik tadbirlarini rejalashtirishda va bajarishda, shuningdek, baholash va audit natijalarini taqdim qilishda ichki auditor korxonada tomonidan qonunlar va normativ aktlarga rioya qilinmasligi moliyaviy hisobotga katta ta’sir ko’rsatishi mumkinligini anglashi lozim. Lekin audit qonun va normativ aktlarga rioya qilinmagan barcha holatlarni aniqlashini kutib bo’lmaydi.

“Rioya qilmaslik” atamasi ostida korxonaning ataylab, shuningdek, bexosdan qonun va normativ aktlarga zid ravishda qilgan harakati yoki harakatsizligi tushuniladi. Bunday harakatlar sub’ektning o’zi yoki sub’ekt nomidan rahbariyat yo korxonada xodimlari amalga oshirgan operatsiyalarga taalluqlidir.

Ichki auditor qonunlar va normativ aktlarga rioya etilmagani faktlarining oldi olinmagani uchun javobgar emas, javobgar bo’lolmaydi ham. Shunday bo’lsa-da, yillik auditning o’tkazilishi noxush hodisalarning oldini olishga ko’mak beradi.

Ichki audit zarur darajada rejalashtirilishi va ichki audit standartlariga muvofiq ravishda o’tkazilishiga qaramay, auditda moliyaviy hisobotdagi ba’zi ahamiyatli buzib ko’rsatishlar aniqlanmay qolishi xatari hamisha bor. Korxonada faoliyatini boshqaruvchi qonunlar va normativ aktlar moliyaviy hisobotga unchalik ta’sir ko’rsatmasa va moliyaviy hisobotga aloqador axborot tizimlari tomonidan inobatga olinmasa, xatar darajasi oshadi.

XAS 200 standartiga binoan, auditor audit korxonaning qonun va normativ aktlarga rioya etganini shubha ostiga qo’yadigan sharoitlar va hodisalarni aniqlashi mumkinligini anglab, auditni professional ishonchsizlik nuqtai nazaridan rejalashtirishi va o’tkazishi lozim.

BANK FAOLIYATIDA RISKLARNI BAHOLSHNING XALQARO TAJRIBASI

Xasanova Xamida Xaydaraliyevna

*Al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
mustaqil tadqiqotchisi, Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat
texnika universiteti Olmaliq filiali katta o’qituvchisi*

Bank tizimi faoliyatidagi integratsiya jarayonlari, innovatsion texnologiyalarning joriy etilishi va iqtisodiy munosabatlarning kengayishi muqarrar ravishda avvalgilarini takomillashtirish va bank risklarini tartibga solishning yangi usullarini yaratish zarurligini taqozo etmoqda.

Turli mamlakatlarda tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish va bank risklarini tartibga solish turli usullar yordamida amalga oshiriladi.

Masalan, Niderlandiya, Italiya, Rossiyada bank nazorati faqat markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi. Kanada, Shveytsariyada markaziy bankdan alohida nazorat qiluvchi maxsus organlar tashkil etiladi. Germaniya, AQSH, Yaponiya va Fransiyada markaziy bank nazorat majburiyatlarini davlat idoralari bilan birgalikda taqsimlaydi.

Shu bilan birga, turli mamlakatlarda nazorat kuzatuv usullarining turli kombinatsiyalari mavjud. AQShda inspeksiya jarayonida tijorat bankining moliyaviy holatini o‘rganishga e‘tibor qaratiladi, Buyuk Britaniyada esa hujjatli nazoratga katta e‘tibor beriladi. Masofaviy nazoratni amalga oshirishni soddalashtirish uchun nazorat organlari va auditorlik kompaniyalari o‘rtasida yaqin hamkorlikdan foydalaniladi. Buyuk Britaniyadagi audit kompaniyalari, qonunga ko‘ra, nazorat organlarini tijorat banklarining to‘lovga layoqatsizligi to‘g‘risida xabardor qilishlari mumkin, Frantsiya va Niderlandiyada esa qonunchilikka ko‘ra, bu funktsiya majburiydir. Germaniyada moliyaviy tashkilotlari faoliyatini nazorat qilish maxsus organ Bank nazorati federal idorasi tomonidan amalga oshiriladi. Uning vazifalari quyidagilardan iborat: yangi banklar ochishga ruxsatnomalar berish, kredit tashkilotlariga qo‘yiladigan majburiy talablarni ishlab chiqish, ularning qonun hujjatlariga rioya etilishini nazorat qilish kabilardir.

Risklarni baholash tizimining asosiy maqsadi salbiy ko‘rsatkichlarga ega bo‘lgan bankka nazorat organining e‘tiborini jalb qilishdir. Tekshirilishi kerak bo‘lgan elementlarning har biriga ma‘lum miqdordagi ballar beriladi, ular asosida bank faoliyati natijalari umumlashtiriladi. Olingan bahoni hisobga olgan holda nazoratchi bank faoliyatiga aralashuv zarurligi, xususan, bankrotlikning oldini olish va kreditorlar va omonatchilarning manfaatlarini himoya qilish zarurligi to‘g‘risida xulosa chiqaradi. Nazorat qiluvchi organ reytingi yuqori bo‘lgan banklarda kamroq tekshiruv o‘tkazadi. Ushbu tizimning asosiy afzalligi - asosli mulohazalar va tushunish qulayligi asosida bank faoliyatini har tomonlama baholashdir. Risklarni baholash reyting tizimi qo‘shimcha tadqiqotlarni hisobga olgan holda katta hajmdagi tartibga solinadigan hisobotlarga asoslanadi. Masalan, Fransiyaning ORAP tizimi Fransiya banki va Bank komissiyasining ma‘lumotlar bazalari ma‘lumotlaridan, tashqi auditorlar va tijorat banklarining o‘zlari tomonidan to‘plangan ma‘lumotlardan, tekshirish natijalari bo‘yicha ma‘lumotlardan, shuningdek, qo‘shma shartnomalar bo‘yicha Yevropaning boshqa davlatlari tomonidan taqdim etilgan materiallardan foydalanadi.

Bundan tashqari, statistik modellardan foydalanish miqdoriy usullardan foydalangan holda bank ko‘rsatkichlari va ularning bankrotlik, moliyaviy barqarorlik yoki aksincha, beqarorlik ko‘rinishidagi oqibatlari o‘rtasidagi sabab-ta‘sir munosabatlarini aniqlashni o‘z ichiga oladi. Shuni ta‘kidlash mumkinki, statistik modellar sifat omillarini, masalan, boshqaruv sifatini va ichki nazoratning ishlashini baholashni hisobga olmaydi. Bundan tashqari, moliyaviy qonunbuzarliklar tufayli firibgarlik va bankrotlik riski hisobga olinmaydi. O‘sha paytda ingliz RATE tizimi CAMELS tizimining omillaridan tashqari, biznes omillari va bir qator sifatli va baholanmaydigan risklarni hisobga oladi.

Erta diagnostika modellari, shuningdek, AQShda qo‘llaniladigan SCOR (Statistical CAMELS Off-site Reyting) ni ham o‘z ichiga oladi, u rasmiy hisobot ma‘lumotlaridan foydalanadi va keyingi 4-6 oy ichida bank pozitsiyasining yomonlashishi ehtimolini yuqori darajadagi aniqlik bilan baholash imkonini

beradi. Shuni ta’kidlash kerakki, statistik modellar risklarni baholash reyting tizimi bilan birlashtirilishi mumkin, masalan, reyting ko’rsatkichlari, shuningdek ularning tarkibiy qismlari va hisobot ma’lumotlaridan foydalanadigan SEER (Emtihon reytinglarini baholash tizimi) tizimi kabilardir. Guruh tahlili va bankning moliyaviy holatini baholash tizimlaridan foydalanish nazorat organlarining ma’lum ko’rsatkichlar va bankning moliyaviy hisobotlari bo’yicha ma’lumotlari asosida hisoblangan ma’lum nisbatlarni tahlil qilish bilan bog’liq. Tahlil davomida o’xshash banklar guruhlarining o’tgan davrdagi qiyosiy ko’rsatkichlari aniqlanadi va keyinchalik ular uchun samaradorlik ko’rsatkichlarining kritik qiymatlari belgilanadi. O’tgan yil ko’rsatkichlaridan farqli o’laroq, moliyaviy ko’rsatkichlarning oldindan belgilangan ko’rsatkichlardan oshib ketishi yoki ularga yaqinlashish holatlari ko’rsatkich qiymatlari guruh qiymatlaridan chetga chiqqan tijorat banklarini aniqlash uchun shunday tekshiriladi. Tahlil natijalariga ko’ra nazorat organi alohida bank faoliyatining tekshirilayotganiga o’xshash banklar faoliyati ko’rsatkichlaridan chetga chiqish sabablari va darajasini aniqlaydi va aralashuv zarurligi to’g’risida qaror qabul qiladi.

Bank risklarini **kompleks baholash** tizimi tijorat banki yoki umuman bank xolding kompaniyasining barcha risklarini uning ichki tuzilishi va o’ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda baholash vositasidir. Ushbu baholash tizimining reyting tizimi bilan o’xshashligi shundaki, reyting tizimida bo’lgani kabi, har bir mezoniga tegishli ballar berilgan bo’lib, ular umumlashtirilgandan so’ng tijorat banki holatini baholashni tashkil etadi.

Bank risklarini baholashning kompleks tizimini joriy qilishda boshqa baholash tizimlari bilan solishtirganda eng ko’p mablag’ va vaqt sarflanadi, ammo aynan shu tizim yirik va xalqaro banklarning moliyaviy faoliyatini, shuningdek, bank guruhlarini sifatida eng ishonchli baholash imkonini beradi. Butun tashkilot uchun risk toifalari mavjudligini hisobga olish uchun ingliz RATE tizimidan foydalanish mumkin. Gollandiyaning RAST tizimida bank yoki bank guruhini bo’linishlar yoki funktsional xususiyatlar bo’yicha ajratish usuli qo’llaniladi. Har bir bo’limga bir qator sabablarga ko’ra barcha risklarni, ichki tuzilmani va nazorat tizimini baholash asosida ballar beriladi. Yakuniy bank yoki guruh ballini ishlab chiqarish uchun individual ballar keyinchalik yig’iladi.

Bank risklarini boshqarishni birlashtirish va tartibga solish, yagona bank standartlarini ishlab chiqish, davlat va xalqaro miqyosda bank tizimining barqarorligi va barqarorligini ta’minlash maqsadida 1974 yilda Bazel qo’mitasi tashkil etilgan. Qo’mita hal qilishi kerak bo’lgan birinchi masalalar Katta o’nlik (G10) markaziy banklari rahbarlari uchun bank faoliyatini tartibga solish bo’yicha tavsiyalar ishlab chiqish edi. Bank risklarini tartibga solish bo’yicha qo’mita tomonidan 1988 yilda ishlab chiqilgan xalqaro tavsiyalar banklarga har qanday mamlakatga mansubligidan qat’i nazar taklif qilindi, bundan tashqari, mamlakatlar o’zlarining o’ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda

standartlarni o'zlari sozlashlari mumkin edi, ammo ularning banklarni tartibga solishning birinchi xalqaro standarti sifatidagi roli juda muhimdir.

Shunday qilib, bugungi kunda tijorat bankining moliyaviy barqarorligi butun bank tizimi moliyaviy barqarorligining asosi hisoblanadi. Mahalliy va xorijiy banklarning har xil turdagi bank risklarining hajmi va nisbati va mahalliy bank institutlari faoliyatiga risklarni boshqarishni joriy qilish motivatsiyasi sezilarli darajada farqlanadi. Bu iqtisodiyotning o'ziga xosligi, risklarning ayrim turlarining kattaligi va riskni himoya qilish vositalarining rivojlanmaganligidadir, shu sababli bank risklarinin boshqarish tizimini shakllantirish va doimiy ravishda tatakomillashtirish zarur.

Xulosa qilib aytganda, bank risklarini baholashning usullari iqtisodiyotdagi jarayonlarga qarab o'zgarib turadi, lardan samarali foydalanish banklarning moliyaviy barqarorligini oshirishga va aholining bank tizimiga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi.

TIJORAT BANKLARI LIKVIDLILIK DARAJASINING MUSTAHKAMLIGINI TA'MINLASHDA ZAMONAVIY XORIJ TAJRIBASINING O'RNI

*Xudayberganov Azamat Xamzayevich
Bank Moliya akademiyasi magistranti
“O'zmilliybank” AJ Xorazm viloyat Bosh
boshqarmasi Bank tarmog'i va servisni
rivojlantirish bo'yicha katta menejer*

Mamlakatimiz iqtisodiyoti tez sur'atlarda rivoj topayotgan bir davrda bank tizimining o'rni ham beqiyos ahamiyatlidir. Ayniqsa mustaqillikning dastlabki davridan boshlab ta bugungi kun taraqqiyotimizda, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda va yuqori o'sish sur'atlarini saqlab qolish jarayonida bank tizimni doimiy isloh qilish, shuningdek tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini va ishonchliligini mustahkamlashga qaratilgan chora – tadbirlar doimiy amalga oshirilmoqda. Xususan qisqa muddatda iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlar jarayonini amalga oshirishga yordam bergan O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish uchun ishlab chiqilgan “Harakatlar strategiyasi” doirasida ilg'or xorijiy tajribada qo'llaniladigan samarali vositalardan va bank nazorati bo'yicha Bazel Qo'mitasining talablaridan foydalangan sharoitda bank tizimining mustahkamlashga qaratilgan keng qamrovli chora- tadbirlar amalga oshirildi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “2020-2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston bank tizimini isloh qilish strategiyasi” to'g'risidagi farmoni⁶⁷ doirasida ham ilg'or bank biznesini yuritish hamda ushbu sektorda raqobat muhitini kuchaytirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi.

⁶⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “2020-2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston bank tizimini isloh qilish strategiyasi” to'g'risidagi 2020-yil 12-maydagi PF-5992-son Farmoni.